

O CULTO ÁS ÁNIMAS EN GALICIA

Por: Buenaventura Aparicio Casado

Antropólogo

INTRODUCCIÓN

Sobre as crenzas e as prácticas relixiosas dos galegos –na súa fasquía popular- circulan unha serie de noticias fundamentadas, case sempre, no tóxico paifoco e despachadas olímpicamente baixo o cualificativo de supersticiosas.

Soamente a Antropoloxía Cultural pode explicar axeitadamente a lóxica que fundamenta estas crenzas, en coherencia cunha forma de ver e pensa-lo mundo –unha cosmovisión- que, aínda que mostre certos matices ou peculiaridades (os chamados feitos diferenciais), non é exclusiva nosa nin moito menos, a pesares de que algúns, dende este verde recuncho, continúen, teimosamente, a espallar a imaxe do galego fetén, único e incontaminado que, milagrosamente, quedou ancorado na Prehistoria, e cuxos sinais identitarios son o escurantismo e o rexeitamento da modernidade.

Mal que lles pese a estes eséxetas, os galegos –alomenos os centos ou miles que nós temos tratado- son moi normais. O problema, por conseguinte, radica non no noso obxecto de estudio –as crenzas dos galegos-, senón nalgúns “estudiosos”.

A RELIXIOSIDADE POPULAR GALEGA: PERFÍS DIFERENCIAIS

Os galegos –coma outros pobos de tradición agrícola- veneran á Virxe e aos santos porque son poderosos, é dicir, porque lle poden axudar a resolver determinados problemas materiais ou espirituais que se presentan no vivir cotián. O pragmatismo, pois, é a primeira característica deste tipo de relixiosidade, encamiñada, ante todo, a remediar todo tipo de enfermidades, tanto do corpo como da alma.

O carácter terapéutico, sanador, de moitos santos é outra peculiaridade a subliñar. Semella que a cousa vén de moi atrás, como o demostran as recentes escavacións no Facho de Donón (Cangas do Morrazo), lugar no que se erguía un santuario ao deus Berobreo, ao que se lle dedicaron centos de aras, algunhas coa significativa inscrición “*pro salute*”.

Inmerso neste aspecto terapéutico o máis rechamante da relixiosidade popular galega é a ritualidade practicada sobre grandes penedos (Christian Jr, s.d.: 558).

Na panoplia santeira as devocións máis populares son Santo Antonio de Padua, a Virxe do Carme e as Ánimas. Curiosamente, as tres gardan relación cos defuntos, como mostra a súa reiterada representación nos retablos dos petos de ánimas. Precisamente, a atención aos defuntos, o culto ás Ánimas –*almiñas*- é a cerna, o verdadeiro centro vertebrador das crenzas galegas.

A cosmovisión popular parte dunha determinada concepción do tempo e do espazo. O tempo é eterno, unha liña sen fin. O espazo é a parroquia. Este tempo sen fin é o fío condutor que concatena pasado, presente e futuro: aos que xa non están –os mortos-, aos vivos e aos que están por vir, no entendemento de que a parroquia dos mortos “é simbolicamente tan real como a dos vivos” (Vázquez Rouco, 1998: 161).

A esencia da relación entre vivos e defuntos é o troco de favores e beneficios. Os que aínda camiñan por este mundo axudan con oracións, ofrendas e sacrificios a libera-las ánimas do Purgatorio. E estas, unha vez na gloria, devolverán os favores recibidos intercedendo na resolución dos problemas terreaus. Trátase, xa que logo, dunha moral de mediación e de intercambio para que uns acaden a salvación e os outros teñan unha vida próspera e solucionen a súas coitas (Vázquez Rouco, 1998: 25).

A MORTE

Na chamada mentalidade tradicional a morte supón unha cesura, un *impasse*, unha verdadeira mutación ontolóxica, un pasamento ou tránsito dunha situación a outra nova, feito que implica un status distinto no que a persoa morta experimenta un “plus” ou medro espiritual, mellorando a súa valoración por parte de parentes e veciños.

En Galicia os defuntos son influentes e poderosos e endexamais interrompen a relación cos vivos: “a comunicación dos vivos cos mortos, pódese dicir que é moito maior en Galiza do que noutros países; o galego semella moitas veces que os sente arredor de si, que os vé en soños ou desperto, que fala coñes, que ten pra esto unha especial sensibilidade que lle vén de recuados tempos” (Risco, 1979: 598).

Cando os paisanos falan cos seus familiares defuntos piden consello sobre asuntos que eles coñeceron en vida (herdanzas, compra ou venda de fincas, etc.). Os mortos son bos conselleiros porque co pasamento teñen adquirido sabedoría. As ánimas son “moi poderosas” en expresión dunha velliña de Barbudo (Ponte Caldelas). Por esta razón certos ritos sanadores teñen que levarse a cabo no cemiterio: “a terra onde repousan os mortos é sagrada e por conseguinte con virtudes curativas, de aí o costume de pendurala en bolsas do pescozo para curarse. A determinados enfermos aconséllaselles percorrer de noite nove cemiterios para conquistar a saúde” (González Cougil, s.d.: 46).

Mais para gañar os favores das almiñas cómpre corresponder con veneración e ofrendas. Ata hai non moito tempo depositábanse nas sepulturas dádivas de pan e viño, os alimentos que simbolizan a vida. A Galicia orante ofrece a maioría das misas polos defuntiños. A lectura das mandas testamentarias déixanos abraídos polo número que poden acadar. Esta é a razón do dito popular: “ano por ano, máis como o morto que o vivo” (Vázquez Rouco, 1998: 170).

OS ANTECEDENTES DO CULTO ÁS ÁNIMAS

O culto aos mortos remóntase á noite dos tempos. Mais sobrancea de maneira moi notable na chamada cultura megalítica, é dicir, na parcela funeraria do período Neolítico, tempo no que se constata unha verdadeira sacralización dos devanceiros que chegan a se converter en reitores ou controladores dos vivos. A relixión megalítica fundaméntase nunha serie de mitos e crenzas que consideran aos antepasados “potencias do mundo do imaxinario das cales depende a satisfacción, lograda mediante rituais dedicados a eles, das necesidades dos humanos” (Vázquez Varela, 1993: 62).

Durante o período galaico-romano réndese culto aos **Lares Viales**, deuses dos camiños e da morte, “o seu culto practicado nas encrucilladas, continuaba en época sueva e en etapas posteriores e podería estar entroncado coas figuras míticas da Compañía, de tanta importancia no folclore galego” (Vázquez Varela e Bermejo Barrera, 1991: 100).

O grande número de cruceiro e petos de ánimas que inzan os camiños da Galicia rural son a plasmación da vixencia desta crenza.

O PURGATORIO

A Alta Idade Media foi unha época moi convulsa e desacougante para Occidente. A Europa cristiá, en transo de consolidación, viviu momentos de grande perigo: invasións (sarracenos, normandos, húngaros...), andazos, etc. axitaron as consciencias co seu cortexo de mortes, fames, medos e milenarismos.

Nas derradeiras décadas do século XII albiscouse a luz, a esperanza nun tempo novo, nunha sociedade máis segura, rica e feliz. Consonte con esta atmosfera emerxente a crenza no temible Inferno foi deixando paso a afirmación do Purgatorio, un lugar nada envexable pero do que se podía saír tras a conseguinte purga e redención das penas temporais. A acurtar a estadía neste lugar podían axudar as esmolos, oracións, ofrendas, sacrificios e peregrinacións dos vivos. Como un resorte, toda Europa púxose en pé para orar, peregrinar e ofrecer dádivas. E a Igrexa, triunfante, acadou un poder e unha riqueza excepcionais. No século XIII, a crenza no Inferno foi definitivamente superada pola esperanza –como mal menor– do Purgatorio (Pallares Méndez, 1991: 217).

Chegados ao século XVII, asentada a doutrina trentina, en Galicia desatouse unha verdadeira obsesión polo Purgatorio, fenómeno ao que non foron alleos os xesuítas. Dende entón a veneración ás benditas ánimas “constitúe a devoción máis entorgada dos galegos” (González Cougil, s.d.: 50).

O CULTO ÁS ÁNIMAS

Dende o reinado de Felipe II (2ª metade do século XVI) España se converte en abandeirada da doutrina contrarreformista. Comeza a chamada época dos repregues. O cansazo, a derrota que se intúe, fai que o País se peche sobre si mesmo e deposite toda súa esperanza na relixión, na outra vida. A comezos do XVII principia un inusitado movemento fundador de confrarías. En todas partes, pero en Galicia dun xeito especial, colleu pulo a confraría das ánimas, que se sobrepón na valoración popular a todas as demais. Esta confraría é a única que non precisa de penas nin de requirimentos para que os confrades acudan aos cultos e paguen –engadíriamos que gustosamente– o establecido nas ordenanzas.

O fundamento da crenza nas ánimas na nosa Terra é un sincretismo: unha mestura da ortodoxia católica (o dogma da comunión dos santos) e de ideas precristiás, as máis antigas de clara raizame megalítica, como temos exposto.

SUBVENCIONADO POLA:

XUNTA DE GALICIA
PRESIDENCIA

Secretaría Xeral de Política Lingüística

Cren os galegos que as almas dos que se foron volven a este mundo e manifestan a súa presenza por medio de sinais ou signos recoñecibles. O común é que se aparezan baixo a forma de certos animais: avelaíñas, bolboretas, abellas, etc., máis tamén, como nos camiños que conducen a Teixido, en aparencia de lagartos, cobras e bechos diversos.

As almiñas avisan da necesidade de sufraxios de distintos modos, mais sempre adoptando a forma de chamadas de atención: provocando a enfermidade dun familiar, producindo ruídos estraños na casa, ou facendo que os animais domésticos se comporten de xeito anormal.

Vicente Risco (1979: 419 e ss.) deixou moi claro os motivos polos que as ánimas se aparecen aos vivos. O etnógrafo ourensán cita, entre outros, a petición de sufraxios (misas, rosarios, cabodanos...) que as axuden a saír do Purgatorio. Veñen, tamén, para demandar que

os seus parentes cumpran os votos e promesas que elas deixaron incumpridos en vida. É, sobre todo, para que reparen os males feitos, moi especialmente aqueles actos sociais e insolidarios como o desprazamento dos marcos para coller terra dos veciños (Fraguas Fraguas, 1990: 67). Idea que se reflicte na imaxe, patética, do morto co marco ao lombo berrando “onde o pouso... onde o pouso?” (Risco, 1979: 420). Por último, achéganse a este mundo para dar consellos sobre aspectos de interese para a casa e, incluso, para botar unha man e axudar á familia.

A presenza das ánimas nos camiños e nas casas faise patente en determinados días do ano, como a noite de defuntos e a de Nadal. Neses días non se recollía a mesa nin se apagaba o lume da lareira, deixando un gran tronco ardendo –o tizón de Nadal– para que as ánimas se quentaran (Fraguas Fraguas, 1990: 64).

OS PETOS DE ÁNIMAS

O peto de ánimas é unha edícula moi sinxelo, erguido nun lugar de paso ou nunha encrucillada. Trátase dunha construción, normalmente pétreo, na que non poden faltar dous elementos: a

Cruceiro de Covelo (Pontevedra)

caixa ou peto pechado cun cadeado –para recibir as esmolos–, e un retablo, en pedra ou madeira, policromado, no que se representan, nun plano inferior, as almiñas entre lapas e, sobre elas, a efixie de Santo Antonio de Padua, da Virxe do Carme e, con menor frecuencia, de San Francisco.

Segundo Fernández de la Cigña (1989: 28) a orixe dos petos de ánimas é, relativamente, recente, non indo moito máis alá de hai trescentos anos. O creador foi, en palabras deste autor, un portugués-galego quen “estaba a inventar, sen el o saber, o peto de ánimas e non puido supor que aquela capeliña feita nunha corredoira transitada do veciño Portugal acadaría tal éxito que, en poucos anos, centos de copiadoreos calcaron a idea, cubrindo de petos as terras da vella Gallaecia”. comarca do Alto Verdugo (A Lama, Ponte Caldelas e Fornelos de Montes) na que arestora estamos a realizar traballo de campo, a maioría

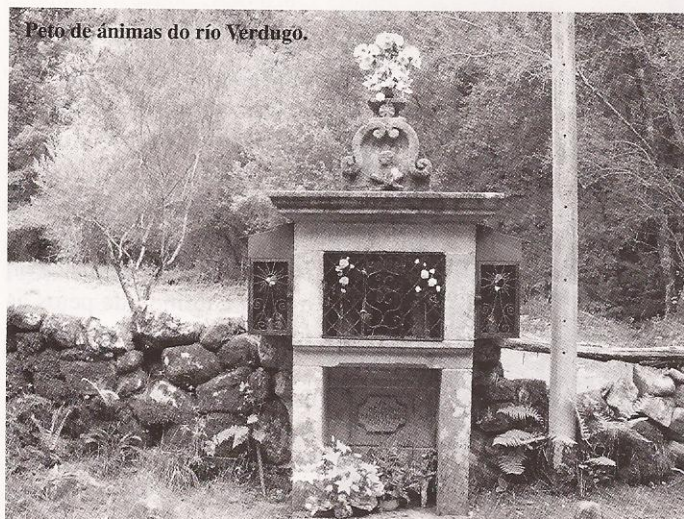
dos petos de ánimas permanecen “activos”, perpetuamente alumados e recibindo agasallos –agora só monetarios–. O ano 1996 o “récord” de recadación semella que recaeu sobre o peto de Santa María do Castro de Barbudo. Acadou a nada desprezable cantidade de 260.000 pesetas.

EPÍLOGO

Como colofón deste traballo, e a modo de síntese, concédame a licenza, o amable lector, de transcribir tres textos da miña autoría.

“Teño para min que a preocupación pola morte e polo alén que está no centro das crenzas das sociedades megalíticas deixou fonda pegada en Galicia. Sen estes antecedentes dificilmente podería explicarse a peculiaridade do culto ás ánimas no noso País e a existencia de mitos como a Santa Compañía e, o máis rechamante, que persoas de toda condición, mesmamente aquelas con poucos recursos económicos, mostren máis interese pola preparación da morada eterna que pola deste mundo” (Aparicio Casado, 1999).

“A parroquia materialízase nunha serie de elementos visibles, cargados de simbolismos: a igrexa, o adro, o cemiterio e o campo da festa ou rueiro. Estes compoñentes serven para establecer unha identidade propia e unha continuidade, na que é posible a conexión entre os vivos e os mortos. A parroquia abránguena a todos; nela, imaxe do permanente e duradeiro, está o pasado, o presente e o porvir. O campesiño é unha parte dese microcosmos. Nel están as súas raíces, e inda que no transcurso da vida dea moitas voltas polo mundo adiante, ó final ha procurar por tódolos medios repousar no cemiterio parroquial, entre os seus, preto das veigas, regos e mananciais, soutos e carballeiras que lle foron tan familiares. As reunións e xuntanzas, as festas, os enredos lúdicos e amorosos, acontecen moi preto do lugar no que descansan os defuntos, nun desexo intencionado de que a estes lle cheguen os ecos das actividades dos vivos. A morte non é unha barreira infranqueable. A relación entre vivos e defuntos transcénde, porque ambos están sumidos nun tempo que non se acaba, na eternidade. Neste verde recanto nunca se morre de todo” (Aparicio Casado, 2002: 25-26).

Peto de ánimas do río Verdugo.

“Un incendio, recente, ennegrece os outeiros que dominan a aldea, mais sêrvenos de pretexto para inspeccionar as grandes laxes, antes cubertas pola mesta vexetación. Nestas andabamos, cando algo reclamou a nosa atención. Na cara dun gran penedo pegárase unha placa de feitío moderno. Achegámonos cabo dela e puidemos ler o que dicía: POR SU DESEO AQUÍ DESCANSA ALSIRA DA POUSA. Seguían as datas de nacemento e defunción e a dedicatoria da súa familia. O feito pareceunos bastante insólito...

Xa na madurez, Alsira marchara a Bilbao, para vivir na compañía da súa filla. Alí finou, pedindo expresamente que as súas cinzas descansaran, unha parte baixo dunha pereira da horta,

mudo testemuño de moitas vivencias, e o resto nos Outeiros da Pousa, un miradoiro natural a un tiro de béstia da súa casa.

Francisco Fernández del Riego, nun fermoso libro *–Sinaís dunha cultura–*, reflexiona sobre a percepción da paisaxe polo galego, a fonda pegada da terra, coa que establece un ligame tan forte que nin sequera a morte é quen de rachar. Este sentimento inmorredoiro enchoupa ese trazo diferencial dos galegos que é a saudade.

Moito se ten falado e escrito desta emoción. Uns defínena como naturalismo, outros como animismo. Para moitos, entre os que me conto, é puro panteísmo, unha integración, ou mellor, mergullo total na natureza, identificada con Deus...

En Galicia, precisamente por este panteísmo, endexamais se morre de todo. A morte é, sinxelamente, unha mutación, un proceso mediante o cal un se integra definitivamente na natureza, na totalidade, no tempo eterno.

Dende os Outeiros da Pousa, aló no alto, o bo Deus –porque Deus ten que ser bondade, ou non é nada– ha permitir que Alsira bote unha ollada, de cando en vez, por un burraquín do ceo, para mirar ós seus, a súa casa, a horta, e A Pousa, ese pequeno e fermoso lugar do mundo onde lle coubo nacer” (Aparicio Casado, 2005).

Parada (Ponte Caldelas), Nadal de 2006.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- APARICIO CASADO, B. (1999): Exposición sobre “O megalitismo”, *III Xornadas de Historia de Galicia*. I.E.S. “Chan do Monte” (Marín).
- (2002): *A sociedade campesiña na mitoloxía popular galega*, Biblioteca de Divulgación, Serie Galicia, nº. 27. Universidade de Santiago de Compostela.
- (2005): “Alsira da Pousa. O sentimento da terra”, *Diario de Pontevedra* (24-VII).
- CHRISTIAN JR., W.A. (s.d.): “La religiosidad popular hoy”. In José A. Durán (dir.), *Galicia. Realidade económica e conflito social*. Banco de Bilbao.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGONA E NÚÑEZ, E. (1989): “Aproximación ós petos de ánimas da provincia de Pontevedra. Os petos cara ó ano 2000”. *Pontevedra. Revista de Estudos Provinciais*, nº. 12. Deputación de Pontevedra.
- FRAGUAS FRAGUAS, A. (1990): *La Galicia insólita. Tradiciones gallegas*, (2ª ed.), Edicións do Castro. Sada (A Coruña).
- GONZÁLEZ COUGIL, R. (s.d.): *Galicia. La religiosidad gallega ordenada a una liturgia inculturada*. Deputación Provincial de Ourense.
- PALLARES MÉNDEZ, M. C. (1991): “El sentimiento de la muerte y su influencia en la sociedad gallega bajomedieval”. In Xavier Castro y Jesús de Juana (eds.), *VI Xornadas de Historia de Galicia. Mentalidades colectivas e ideolóxicas*, Deputación Provincial de Ourense, pp. 211-227.
- RISCO, V. (1979): “Etnografía: Cultura Espiritual”. In R. Otero Pedrayo (dir.), *Historia de Galiza*, volume I. Akal, Madrid.
- VÁZQUEZ ROUCO, S. (1998): *San Xoán de Poio. Monasterio, coto, parroquia*. Deputación de Pontevedra.
- VÁZQUEZ VARELA, J.M. (1993): “El megalitismo”. *Galicia. Arte*, tomo IX, *Arte prehistórico y romano*. Hércules de Ediciones, A Coruña.
- VÁZQUEZ VARELA, J.M. e BERMEJO BARRERA, J.C. (1991): “La cultura castreña”, *Historia de Galicia de Faro de Vigo*, 5, Vigo, pp. 81-100.

Aceite de autor
de Oliva

Virgen
Extra

Aires

Jaén rumbo al interior